

Det som i dag ses som
hemslöjd har i mångt
och mycket definierats
av Hemslöjdsrörelsen.¹
De idéer om bevarande,
smakfostran, hjälp-till-
självhjälp och estetik som
runt förra sekelskiftet
besjälade de verksamma
inom Hemslöjden, var
ingen isolerad företeelse
utan i själva verket en del
av en mycket större rörelse
i samhället. Sekelskiftet
1900 brukar karakteriseras
som en brytningstid på flera
olika plan. En rad radikala
omvandlingar av ”det
gamla allmogesamhället”

under andra halvan av 1800-talet såsom jordskiftena, folkskolan, de nya kommunikationerna och tidningsläsningen gjorde att många i den intellektuella eliten identifierade behovet av en räddningsaktion

¹
Den här artikeln bygger dels på min avhandling *Traditionens estetik. Spelet mellan inhemsk och internationell hemslöjd* (Stockholm: Carlsson, 2007), dels på projektet ”Crafting identity. Identification, aesthetics and minority politics in Sámi duodji”. Se t.ex. Charlotte Hyltén-Cavallius, ”Om organisering av äkthet, erkännande och identifikation i Sámi duodji”, i: Katarina Ek-Nilsson & Birgitta Meurling (red.), *Talande ting. Berättelser och materialitet*, (Uppsala: Institutet för språk och folkminnen, 2014).

²
Se t.ex. Agneta Lilja, *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditions-samlade arkiv. Ett exempel från Uppsala 1914–1945*, Diss. (Uppsala, 1996); Catharina Lundström, *Fruars makt och omakt. Kön, klass och kulturår 1900–1940*, Diss. (Umeå, 2005); Bo G. Nilsson, *Folkhemmets arbetarminnen. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar*, Diss. (Stockholm, 1996).

ATT GÖRA EN NATION

Charlotte Hyltén-Cavallius

av svenska traditioner.² Inblandade i denna aktion var sociala rörelser som Hemslöjden och Hembygdsrörelsen, kulturhistoriska museer samt läns- och friluftsmuseer. Engagerade var också forskare inom de akademiska ämnena folklivsforskning och arkeologi, som växte fram parallellt med räddningsinsatserna för att bevara och beskriva det borttynande agrara Sverige. Det som kom att definieras som ”folkligt dräktskick” och ”folkliga textilier” intog tidigt en central plats i bevarandearbetet. Nordiska museets och Skansens grundare Artur Hazelius iakttog under resor i Dalarna hur modernt mode alltmer började ersätta detta folkliga dräktskick och tog initiativ till ett museum samt ett omfattande, och av Hazelius själv hårt reglerat, samlande.³

Ett av skälen till räddningsaktionen var att det gamla folklivet av den intellektuella eliten uppfattades som något svagt, bräckligt och borttynande. Det betraktades som modernitetens baksida, konstant utsatt för hotet att brytas ned av det inträngande moderna livet och försvinna för evigt. Allmogekulturen sågs som ”en reservoar för inhemska traditioner från forntid och medeltid” och denna framstod

³
Artur Hazelius formulerade tydliga riktlinjer och instruerade sina medarbetare att samla felfria folkdräkter. De skulle ha ett ”fullkomligt nytt utseende”. I de fall det fanns många varianter av en dräkt skulle de ”egendomligaste” väljas. Detta fick till följd att helgdagsdräkter blev överrepresenterade i samlingarna framför vardagskläder. Cecilia Hammarlund-Larsson, ”Samlingarna och samlandet”, i: *Nordiska museet under 125 år* (Stockholm: Nordiska museet, 1998); Artur Hazelius, *Några anvisningar vid samlandet af folkdräkter och bohag m.m.* (1872); Charlotte Hyltén-Cavallius, ”Folkdräkt, kulturarv, svenskhet. Omstridda och särskiljande begrepp”, i: *Dressing Swedish. From Hazelius to Salander* (Botkyrka: Mångkulturellt centrum, 2014).

⁴
Nilsson, *Folkhemmet arbetarminnen*, s. 53f.

⁵
Lilja, *Föreställningen om den ideala uppteckningen*, s. 242.

⁶
Lilli Zickerman, ”Reseberättelse. Rapport från en studieresa till deltagare i 1897 års utställning i Stockholm” (1901), i: *Lilli Zickermans bästa. Hemslöjdstankar från källan, urval & kommentar* Elisabet Stavenow-Hidemark (Umeå: Hemslöjden, 1999), s. 82.

⁷
Bosse Sundin, ”Att väcka och vidmakthålla kärleken till hem och härd”. Hemslöjdsrörelsen och det tidiga 1900-talets Sverige”, i: Gunilla Lundahl (red.), *Den vackra nyttan. Om hemslöjd i Sverige* (Hedemora: Gidlund, 1999).

⁸
Sofia Danielson, *Den goda smaken och samhällsnyttan. Om Handarbetets vänner och den svenska hemslöjdsrörelsen*, Diss. (Stockholm: Nordiska museet, 1991), s. 18. Se även Anneli Palmköld, *Begreppet hemslöjd* (Stockholm: Hemslöjden, 2012).

som statisk och oföränderlig.⁴ I insamlandet fanns också inbäddat något som kan ses som en kulturkritik av insamlarnas samtid, en kritik av den modernitet som representerades av teknik, industrialism och stadskultur.⁵ Idén om kulturuttryckens gradvisa nedbrytning och förflackning var framträdande i Hemslöjdens världsbild. Det var bråttom. ”Ett kraftigt ingrepp” måste göras enligt Lilli Zickerman, hemslöjds pionjär, ideolog och grundare av Föreningen för Svensk Hemslöjd (1899).⁶

HEMSLÖJD OCH HEMSLOJDSRÖRELSEN

Hemslöjden kan genom sitt intresse för regionala särarter och för det nationella, ”det svenska”, ses som en typisk representant för det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets nationsbygge.⁷ I den nya nationalismen var nation, region, hembygd och hem olika nivåer av samma nationella ideal.

Begreppet hemslöjd användes redan innan Hemslöjdsrörelsen etablerades. Det har använts i Sverige sedan 1850-talet, men fick en tydligare definition vid 1900-talets början. Under 1800-talet användes hemslöjd parallellt med slöjd, saluslöjd, husflit, husslöjd och industri.⁸ Då syftade det på tillverkning i hemmen eller mindre verkstäder för

försäljning eller eget bruk. Under 1900-talet försköts dock innebörden i begreppet, en betydelseförskjutning som sammanföll med utvecklingen av den moderna hemslöjdsrörelsen.⁹ Om det äldre hemslöjdsbegreppet framför allt förknippades med ekonomi och näring kom det nya att i högre grad betona ett kulturhistoriskt och konstnärligt intresse.¹⁰ I Hemslöjdskommitténs betänkande från 1918, där Lilli Zickerman var verksam som utredare, definieras hemslöjd som en produktion som utövas i hemmen som bisyssla, ofta till jordbruk, och ”som avser att – oftast på grundval av nedärva eller för orten karakteristiska mönster och modeller – på ett mer eller mindre konstfärdigt sätt tillverka föremål för det egna hemmets behov eller för avsalu”.¹¹ Just föreställningen om en ”ortskaraktär” är här väsentlig. Betänkandets kommitté menade att en önskvärd egenskap är att hemslöjden bygger på mönster och modeller som är karakteristiska för orten.¹² Lilli Zickerman skriver i betänkandet att

med hemslöjdens ortskaraktär förstår man den säregna konstnärliga utsmyckning i form eller färg, som en Orts befolkning givit sina slöjdalster, och vilken så likartat utbredd sig inom ett begränsat område, att detta område i sina bostäder, dräkter, bohag och husgeråd erhållit en från andra orter skild prägel.¹³

En ortskaraktär karakteriseras av mönsterformer och färgkombinationer, inte av tekniken som kan vara densamma i södra och i norra Sverige. Denna nationella, inhemska stil kom till uttryck i hemslöjden och den inhemska svenska stilen bestod av ortskaraktärerna sammantagna.¹⁴ Vid Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbunds (SHR) årsmöte 1924

fördes kvalitetskraven, i form av material, teknik, ortsbundenhet och konstnärlig äkthet fram som de grundbultar som utmärkte Hemslöjden som rörelse.¹⁵

Här fastslogs även att Hemslöjden också hade en roll som fosterländsk fostrare, i synnerhet gentemot ungdomen som antogs kunna förledas av det framträngande nya och moderna lättare än andra åldersgrupper.

Även om det alltså går att iaktta en betydelseförskjutning av begreppet har tanken på hemslöjd som näring funnits med under hela 1900-talet. Det finns vissa delar i Hemslöjdskommitténs definition som är viktiga att

⁹
Sundin, ”Att väcka och vidmakthålla kärleken till hem och härd”, s. 91; Danielson, *Den goda smaken och samhällsnyttan*, s. 278.

¹⁰
Lundström, *Fruars makt och omakt*.

¹¹
Hemslöjdskommitténs betänkande. Avgivet den 10 december 1917. Del 1. Huvudbetänkande och förslag (Stockholm: Nordiska bokh., 1918), s. 8.

¹²
Hemslöjdskommitténs betänkande, s. 9.

¹³
Hemslöjdskommitténs betänkande, s. 196.

¹⁴
Sundin, ”Att väcka och vidmakthålla kärleken till hem och härd”.

¹⁵
Lundström, *Fruars makt och omakt*, s. 156.

uppmärksamma eftersom de kom att verka styrande både för rörelsens bevarande- och insamlingsverksamhet och för hur dessa drag än i dag har effekt på Hemslöjdens praktik. Dessa är platsfästans logik och platsens estetik.

HEMSLÖJDESTETIK

Med grundandet av den första hemslöjdsföreningen, Föreningen för Svensk Hemslöjd (FSH) i Stockholm år 1899, började det jag väljer att kalla ”hemslöjdsestetik” formas. Denna estetik vilar på gemensamma historiskt formade normer kring vad som ses som vacker och kvalitativt högtstående hemslöjd. Det är en estetik uppbyggd av ett antal konkreta element: tekniker, färger och material som idealt bör ha rötter i det som erkänns som tradition i en regional praktik i Sverige, tillsammans med ett specifikt kvalitetskriterium.

Hemslöjdsestetiken formades i en rad strider mellan parter inom rörelsen, bland annat mellan Föreningen för Svensk Hemslöjd och Svenska Hemslöjdsföreningarnas Riksförbund (grundat 1912) under rörelsens formeringsfas. Det var en kamp mellan stad och landsbygd om statliga medel, och om Hemslöjdens huvuduppgift. Och i kampen om ”det rätta” så kan också ”det rätta” framträda i helfigur. Alla aktörer inom Hemslöjdsrörelsen, oavsett position och lokalisering, talar om färger, material, tekniker, platser och kvalitet. Hemslöjden ska vara äkta, den ska ha rötter på en viss plats, det vill säga vara ortstypisk, och den ska hålla hög kvalitet.

I Hemslöjdens diskussioner om samtidens smakförsämring framträder estetiken i motsatspar. Enkel och ren ställs mot prålig och överdriven. Lugna mönster ställs mot oroliga mönster. Varma och friska färger ställs mot bjärta och skrikande färger. Ursprunglig ställs mot modern. Äkta mot konstlad.¹⁶ Det egna, inhemska, ställs mot det främmande och utländska. För att mejsla fram det inhemska behövs motpoler som tillskrivs allt som det egna inte är. Under 1970- och 1980-talen formades ”invandrad slöjd”, sedermera ”internationell slöjd”, som kategori och ett utrymme i Hemslöjden (se artikeln om internationell slöjd, s. 199–204).

Kanske kan man säga att den utländska slöjden mejslat fram en position för den internationella slöjden att inta, som en av flera motpoler till den inhemska slöjden.

Lilli Zickerman hade åsikter

¹⁶ Lundström, *Fruars makt och omakt*, s. 152.

¹⁷ Lilli Zickerman, ”Hemslöjdsutställningen i Leksand 1904”, i: *Lilli Zickermans bästa*.

om alla delar av produktionen. I ett tal till unga slöjdare vid en hemslöjdsutställning i Leksand 1904 hade hon ett skarpt och tillrättavisande tonläge, inte otypiskt för kulturpersonligheter och kulturkritiker vid den här tiden.¹⁷ De unga hade låtit sig lockas av ”det gottköpsprål som fabrikerna söka att förvilla eder med” och de respekterade inte det arv de fått.¹⁸ De unga använde så kallade ”påsfärger” (anilinfärger) som, enligt Zickerman, var alltför ”bjärta”.¹⁹ De kunde ”icke längre kallas friska då de kommit upp till skrikande” menade hon. För att understryka sin avsky använder Zickerman en sinnesanalogi, synestesi, i vilken hon liknade synen vid hörseln. Färgerna framstår för starka så att de ”skriker”. Uttrycket ”skrikiga färger” är vedertaget i dag.

De syntetiska anilinfärgerna framställdes ur stenkolstjära och lanserades i Tyskland 1856.²⁰ Eftersom de var billiga och lättanvända, fick de snabb spridning och konkurrerade därmed ut äldre växtfärgningsmetoder med löv, mossa, lavar eller importerade ämnen som indigo och koschenill. De moderna färgerna bleknade snabbare och utvecklades ofta till andra färgtoner, medan de växtfärgade textilierna visserligen också blektes men bevarade den ursprungliga färgskalan. Hemslöjden förde en kamp mot anilinfärgerna, man ordnade kurser och gav ut handböcker i växtfärgning. I den gamla slöjden misslyckades man sällan med färgsammansättningarna, menar Zickerman. De växtfärgade garnerna ”är i sig själv mildare än anilinfärgerna, stämna därför lättare överens och äro dessutom fåtaligare och därför enklare att sammansätta till helhetsverkan”.²¹ Harmoni, mildhet och en återhållen färgskala kan alltså sägas vara nyckelord rörande färgerna.

Också när det gäller tekniker ansågs vissa vara bra och andra sämre. Från ett besök i Lappland skriver Lilli Zickerman uppskattande:

¹⁸ Zickerman, *Lilli Zickermans bästa*, s. 119.

¹⁹ Zickerman, *Lilli Zickermans bästa*, s. 121ff.

²⁰ Danielson, *Den goda smaken och samhällsnyttan*, s. 242.

²¹ Zickerman, *Lilli Zickermans bästa*, s. 121.

²² Lilli Zickerman, ”Hemslöjden som nödhjälpen. Från en novemberresa i Lappland 1902”, i: *Lilli Zickermans bästa*, s. 98.

²³ Louise Waldén, ”Handarbetet. Hatat och hyllat”, i: Lundahl (red.), *Den vackra nyttan*, s. 77.

”bolstrarna ha hemvävda var och fönstren hemvävda gardiner” och i förrådet hänger hemsponnet garn av ylle.²² Vävning var en av de tekniker som skattades högt. Nyckelorden här är ”hemvävt” och ”hemsponnet”, det vill säga tillverkat i hemmet och kanske kan man också tillägga handgjort. För Hemslöjden menade att industrialismen hade medfört en förflackning av de textila uttrycken.

Hemslöjden menade i allmänhet att gamla allmogemönster hörde till det sköna. Det fula återfanns i sådant

som kunde sammankopplas med det nya, moderna, det som hämtades från till exempel mönstertidningar. ”Knypplade spetsar, helst gjorda utan mönsterrensa, var vackra, stickade och virkade spetsar fula”.²³ Det handlar också om att knypplingen krävde, till skillnad från den klandervärda virkningen, mer av utövaren, såväl intellektuellt som kroppsligt.²⁴ Lilli Zickerman kallade virkningen ett ”lättjefullt arbete”, det kunde t.o.m. utföras halvliggande! Också Hazelius hade förbjudit sina kullor på Skansen att virka men uppmanat dem att sticka, ty stickning var en folklig slöjd.²⁵ Virkningen var förkastlig, ett ”förslappande arbete” där ingen ”kroppslig eller andlig kraft och energi” lades ned.²⁶ ”Vila ligger ju egentligen i ombyte av arbete”, skriver hon 1903 i ett diskussionsinlägg för hemslöjd som medel mot emigrationen och menar att ingen vuxen människa behöver vila under dagtid.²⁷ Formuleringen mot lättjan kan också ses mot bakgrund av den ”hjälp till självhjälp” som var central inom Hemslöjdsrörelsen. Tillverkning av hemslöjd i hemmen skulle vara ett sätt för mindre bemedlade att själva ta sig ur sin situation. Som fattig skulle man ”hjälpa sig själv”. Lättjan var ett hot mot denna hjälpaktion.

Om virkning var ett lättjefullt arbete som resulterade i fula spetsar, så beskrevs ”lappslöjden” som primitiv. Så här skriver Lilli Zickerman om ”lappslöjden” i ett avsnitt om ortskaraktärerna i Hemslöjdskommitténs betänkande:

En slöjdgren, som står så att säga vid sidan av den övriga hemslöjden, är lappslöjden. Den utövas av såväl män som kvinnor. Såsom kulturbild är den intressant, men inom ramen för en uppsats, där den hemslöjd behandlas, som inom sig bär utvecklingsmöjligheter, hör den icke hemma. Lapparnas slöjdföremål med dess begränsade, rent av primitiva material och arbetssätt: renhorn, tråd av djurens senor, tenntråd, granna glaspärlor och brokiga lappar, kunna aldrig annat än som kuriositet förflyttas från sin naturliga miljö. Deras slöjd kan aldrig göras till förvärvsslöjd i stor skala annat än som turistslöjd. Men såsom sådan löper den risk att förflackas, och därmed försvinner dess kulturvärde och dess egentliga värde för utomstående.²⁸

Det är således inte bara teknikerna, utan även materialen som beskrivs som primitiva. Zickerman gjorde på uppdrag av Hemslöjdskommittén en undersökning av hela Sveriges hemslöjd, och sökte identifiera och beskriva den slöjd som utmärkte varje plats, så kallad ortskaraktäristisk slöjd. I en sådan byråkratisk logik blir det svårt att inrymma den materialitet som har sitt ursprung i en nomadiserande livsstil.²⁹ Den samiska slöjden uppfyllde därmed inte en av de aspekter som utmärkte en autentisk lokaliserad hemslöjd. Utredningen hade också som uppdrag att belysa försörjningsvillkor och möjligheterna att tillverka saluslöjd, och även på denna punkt underkände Zickerman den samiska slöjden.

Lilli Zickerman var vid denna tid en viktig röst och hon hade en mycket stark position, med sin bas i huvudstaden och med kungligheter som Prins Eugen i ryggen. Inte alla delade hennes åsikter om samisk slöjd och dessa meningsskiljaktigheter speglar i stort den ovan beskrivna konflikten mellan olika positioner inom Hemslöjden. Konflikter som i mångt och mycket var en kamp om ekonomiska medel, om Hemslöjdens egentliga uppgift och en strid mellan stad och land. Norrbottens och Västerbottens läns hemslöjdsföreningar stöttade samiska slöjdare och samisk slöjd visades på de stora hemslöjdsutställningarna.³⁰ De första mönsterplanschererna gavs ut 1910 och år 1920 tog Västerbottens läns hemslöjdsförening initiativ till en mönsterbok för samisk slöjd som skulle delas ut bland slöjdarna i länet för att ”återuppliva den gamla hågen för hemslöjd”.³¹ Ett fortsatt intresse för den samiska slöjden gestaltas i den serie planscher som framställdes 1945 med föremål ur Nordiska museets samlingar på initiativ av Ernst Manker, Nordiska museets förste intendent med inriktning på samisk kultur och Fredrik Pappila, komminister i Jukkasjärvi. Slöjdplanschererna levererades med

en uppmaning från Manker: ”Låt ingen utomstående rycka Er fäderneärvda slöjd ur händerna på Er; Låt ej heller den moderna tidens förflackning dra ner Er egen konstskicklighet!”³²

Genom dessa förhandlingar mejslades det fram en normalitet kring vilka och vilken slöjd som hörde hemma i Hemslöjden. För Hemslöjden var det viktigt att dra gränser för tillhörighet. Den samiska slöjden framställdes som den ultimata Andra inom Hemslöjden; andra minoriteters slöjd förbigicks med tystnad, såsom de romska, resande

24

Tekniker som ansågs sämre utöver virkningen var glödritning, klädesbroderier, cigarrlådearbeten, porslinsmålning och broderier på siden. Lilli Zickerman, *Sveriges folkliga textilkonst. Utdrag ur Föreningens för svensk hemslöjd samlingsverk över svenska allmogetextilier. Del 1. Rölakan* (Stockholm: Svensk Litteratur, 1937). Elisabeth Stavenow-Hidemark, ”Lilli Zickerman skrev många uppsatser”, i: *Lilli Zickermans bästa*, s. 17.

25

Stavenow-Hidemark, ”Lilli Zickerman skrev många uppsatser”, s. 17–18.

26

Zickerman, *Lilli Zickermans bästa*, s. 18.

27

Zickerman, *Lilli Zickermans bästa*, s. 114.

28

Hemslöjdskommitténs betänkande, s. 230.

29

Hyllén-Cavallius, *Traditionens estetik*, s. 114; Don Handelman, *Models and Mirrors. Towards an Anthropology of Public Events* (New York: Berghahn, 1998 [1990]), s. xiii.

30

Katarina Ågren, *Sameslöjden. Tradition och nybildning* (Stockholm: Nordiska museet, 1981), s. 17.

31

Efter Ågren, *Sameslöjden*, s. 19, citatets ursprung ej angivet.

32

Ågren, *Sameslöjden*. Inom ramen för den svenska hemslöjdsstrukturen har det totalt inrättats tre sameslöjdskonsulenttjänster (Hyllén-Cavallius, *Traditionens estetik*, s. 61).

och judiska minoriteternas.³³ Även om Hemslöjden i dag signalerar en medvetenhet om sitt nationalromantiska och nationalistiska arv, så får den byråkratiska logiken som ordnar geografin Sverige och hemslöjdsestetikens normer fortfarande återverkningar på vad Hemslöjden gör och med vilka.

33

Se t.ex. Barbro Klein, "Den svenska hemslöjdsrörelsen och de främmande", i: Lundahl (red.), *Den vackra nyttan*; Barbro Klein, "När skillnad gör skillnad. Reflektioner kring museipolitik, tystnader, och judisk kultur i Sverige", i: *Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs akademins årsbok* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 2002), s. 47–61; Barbro Klein, "Cultural Heritage, Cultural Diversity and Museums in Sweden. Some Critical Reflections", i: Katherine Goodnow & Haci Akman (red.), *Scandinavian Museums and Cultural Diversity* (New York: Berghahn, 2008), s. 151–160. Det är möjligt att det finns spår av resandeslöjd dokumenterat av Hemslöjden utan att den är attribuerad som sådan. Här tänker jag på benämningen

"luffarslöjd" som fortfarande används inom Hemslöjden och som det anordnas kurser i. Genom benämningen reproducerar organisationen de ojämlika förhållanden som har rått i Sverige i relationen mellan minoriteter och majoritetsbefolkningen. "Luffarslöjd" är en benämning på metallslöjd där metalltrådar i olika tjocklek böjs, tvinnas, snurras och formas till brödnagg, korgar, vispar etc – ett hantverk som många resande sålde. En rad exempel finns utställda på Bohusläns museum i Uddevalla i utställningen om utgrävningen av resandeboplatsen Snarsmon. Tack till Bodil Andersson och Kristina Lindholm för att ni så generöst delat med er av er kunskap om resandefolkets närvaro i Västsverige.

Resandehantverk i utställningen om Snarsmon, Bohusläns museum, Uddevalla. Foto: Charlotte Hyltén-Cavallius.